

Родніе слова

штотомесячны навуковы і метадычны часопіс

8/2020

(392)

жнівень

ISSN 0234-1360

- **Матэрыялы да Дня беларускага пісьменства**

- **Ірына Лапцёнак**

Адметнасць ваенных дзённікаў запісаў Язэпа Семяжона

- **Наталля Перавалава**

Словазлучэнні з метралагічнай лексікай у старабеларускай мове

- **Ігар Сурмачэўскі**

Вытокі і гісторыя тэатральнага дрэс-коду

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЙТОРНЫЯ

Правапіс у дзеянні

Віктар ГУЧАНКАЎ,
доктар філалагічных навук

ЛІТАРА А НА МЕДЫЙНАЙ ПРАСТОРЫ – ВЫРАЗНІК БЕЛАРУСКАЙ АДМЕТНАСЦІ

Беларускі правапіс вылучаеца выразнай адметнасцю – у ім даволі паслядоўна фіксуеца фанетычны закон недысімілятыўнага акання. На апошнім базуюцца арфаэпічныя правілы: гукі [o], [e], [a] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ва ўсіх ненаціскных складах вымаўляюцца як гук [a]. Розніцу ў вымаўленні гука [a] ў ненаціскных складах на слых вызначыць амаль немагчыма, хоць эксперыментальна ўстаноўлена, што ненаціскны [a] больш кароткі, чым [a] націскны, але вельмі выразны. Гэтая з'ява ўвайшла ў літаратурнае вымаўленне і дыктуе арфаэпічную норму. Адхіленні ад яе могуць назірацца: 1) найчасцей у канцавым адкрытым складзе, у якім не пад націскам адрозненне эты малагічных [o], [e], [a] захоўваеца на поўдні Беларусі: [сáло]; 2) у выніку дысімілятыўнага акання: [выдá], [ныгá].

Нераспазнаванне ў ненаціскных пазіцыях гукаў [o] і [э] ў славянскіх мовах мае сваю гісторыю і вызначаеца даволі неадназначнымі падыходамі ў беларускай і рускай мовазнаўчых традыцыях. Так, часцей за ёсё пад аканнем у шырокім сэнсе разумеюць неадрозніванне ў перцэпцыі галосных няверхняга пад'ёму ў ненаціскай пазіцыі, у больш вузкім – неадрозніванне ў першым пераднаціскім складзе галосных няверхняга пад'ёму непярэдняга рада (гл. табліцу).

Таблица. Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных беларускай мовы.

Пад'ём	Ряд		
	Пярэдні	Сярэдні	Задні
Верхні	[i]	[ы]	[y]
Сярэдні	[э]		[o]
Ніжні		[a]	

У гэтых фармулёўках схавана адна акалічнасць: рускія лінгвісты гавораць пра гукі [o] і [a], тады калі ў айчынных даследаваннях паслядоўна

Матэрыялы Віктара Іучанкава пад рубрыкай “Правапіс у дзеянні” друкуюцца з чэрвеньскага нумара: “Правапіс літары о: пра што сведчыць частотнасць графемы” (№ 6), “Правапіс літары о: дынаміка засваення ў пісмовай практицы” (№ 7).

вытрымліваеца пазіцыя – пры аканні не распазнаюцца фанемы няверхняга пад'ёму [э], [o], [a]. І гэта натуральна. Хоць беларускай і рускай арфаэпії ўласціва аканне, яно мае прынцыповая адрозненні (вонкавыя і ўнутраныя). Да вонкавых можам аднесці фіксацыю яго на пісьме, да ўнутраных (інтрафаналагічных) – не толькі пазіцыйнае чаргаванне [o] // [a], але і чаргаванне [э] // [a]: *вока* – *вачэй*, *рэкі* – *рака*. У рускай фанетыцы ў ненаціскай пазіцыі ў [a] можа пераходзіць толькі [o]. Сюды ж трэба аднесці адсутнасць моцнай рэдукцыі. Параўн.: [малакó] і [мъллкó].

“Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008) адназначна акрэсліваюць напісанне літары *о*. Што датычыць ужывання літары *э*, то, як і ў папярэдніх арфаграфічных зводах (1934, 1959), яно мае асаблівасці, якія перш за ёсё датычыць запазычаных слоў. Яе напісанне выклікае шмат пытанняў і, відаць, будзе праблемным і потым.

Корань гэтай праблемы закладзены ў фанетычным законе акання, этыялогія якога і да сёння выклікае дыскусіі, не знаходзіць дакладнага тлумачэння. Адны вучоныя зыходзяць з таго, што аканне магло з'явіцца яшчэ ў праславянскую эпоху (А. Шахматоў), другія лічаць яго фактам пісмовай эпохі (Р. Аванесаў) як вынік трансформацыі характеристу націску ў камбінаторны (сілавы) і рэдукцыі ненаціскных галосных, што прывяло да ўзмацнення мускульнага напружання органаў маўлення (параўн. з музычным націскам, дзе вышыня гука можа быць сэнсаадрознівальнай). Галосныя пад націскам узмацніліся, не пад націскам – аслабіліся, і таму [o], [э], [a] супалі ў вымаўленні з [a]. Паводле рэдукцыйнай канцепцыі, у дапісмовую і ў пачатку пісмовай эпохі ва ўсходніх славян акання не было. Яно развівалася ў XIII і наступных стагоддзях. Трэція навукоўцы прытрымліваюцца гіпотэзы аб узікненні акання ў VII–VIII стст. (Ф. Філін). Беларускія даследчыкі падстаўна акрэсліваюць факт узікнення акання ў беларускім вакалізме да фіксацыі яго ў помніках XV ст. – у XIII ст. (А. Булыка, Ф. Янкоўскі).

Не паглыбляючыся ў сістэму ўсходнеславянскага вакалізму, можам канстатаваць, што арфаграфічнае адлюстрраванне пераходу э ў *a* было пераемным і падстаўным з гледжання гісторыі фарміравання літаратурных арфаэпічных норм. Вучоныя не раз адзначалі і адзначаюць, што назіраецца актыўнае пашырэнне акання ва ўсходнеславянскіх мовах (беларускай і рускай). Так, вядомы савецкі даследчык усходнеславянскіх моў Г. Хабургаеў запэўніваў: «пры сутыкненні акання-якання з оканнем “перамагае” сістэма акання...» і “можна лічыць устаноўленым, што ў цэлым арэал акання-якання ў гісторычны час няўхільна пашыраўся” [2, с. 143]. В. Русак, гаворачы пра беларускае аканне на картах агульнаславянскага лінгвістычнага атласа, сцвярджае: “Сінхранічныя факты тэрытарыяльнага пашырэння паказваюць, што аканне распаўсюджваецца, выцясняючи оканне” [1, с. 68]. Даволі паслядоўным у такой канцэпцыі быў і Ф. Янкоўскі, які падкрэсліваў: “У сучаснай беларускай мове аканне прагрэсуе: у гаворках з няпоўным дысімілятыўным аканнем сустракаем на месцы канцавога ненаціскнога *o*, э галосны *a*: смáчнага → смáчнага, рóўно → рóўна. Яно (аканне) паступова пашыраецца і на тэрыторыю гаворак з традыцыйным оканнем: хвóрого → хвóрага” [3, с. 112]. Меркаванні беларускіх спецыялістаў паводле даследчыка правамернасць беларускай традыцыі фіксаваць недысімілятыўнае аканне на пісьме, да чаго, трэба думаць, мусіць прыйсці ў будучыні і іншыя славянскія мовы.

Звернемся да сучаснай правапіснай практикі. Для ілюстрацыі планамернага ўваходжання айчынных медыя ў арфаграфічную прастору “Правіл” (2008) даследаваны медыятэксты аўтарытэтных газет і іх электронных версій: “Звязды”, “Мінскай праўды” і “Настаўніцкай газеты”. Выбар трапіў менавіта на іх з той прычыны, што перад намі розныя па класіфікацыйных параметрах (тэрытарыяльных, тэматычных, спецыялізаваных) медыя, якія толькі тым фактам, што выходзяць на беларускай мове (“Мінская праўда” – часткова), робяць важны ўнёсак у развіццё беларускай культуры, навукі, адукцыі і дзяржаўнасці. Таму адхіленні ад арфаграфічных норм разглядаюцца не дзеля ўпікання і крытычнага “разносу”, а дзеля канструктыўнага дыялогу па сістэмным, паслядоўным і пераемным адлюстрраванні арфаграм, замацаваных Законам Рэспублікі Беларусь “Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008), які пачаў дзеянічаць 10 гадоў таму. У некоторых выпадках прыклады бяруцца са шматтыражных і раённых газет.

Так, у пісьмовай практицы напісанне э ў спрадвечнабеларускіх словах не выклікае цяжкасцей, бо яно падпарадкоўваецца закону акання, што фіксуеца на пісьме. Літара э пішацца пад націскам,

ненаціскное э пераходзіць у *a*: *стрэхі* – страха [Здаўна буслы ўпадабалі саламяныя *стрэхі* хат... (Звязда. 5.03.20) – Каб не будавалі хаты *страха* да *страхі* на ранейшым месцы... (Звязда. 24.04.20)]. Калі слова даўно трапілі ў беларускую мову і высокачастотныя ў прымяненні, то яны падпадаюць пад агульнае правіла (галантарэя, далікатны, літара, літаратура, лямант, латарэя, момант, рамонт), традыцыйна такія слова называюць даўно запазычанымі. У новай рэдакцыі правіл зафіксавана норма: ва ўласных імёнах са славянскай лексічнай асновай і ў даўно запазычаных словах з неславянскіх моў у ненаціскных складах гук [э] падпарадкоўваецца агульным правілам акання – пасля цвёрдых зычных ён чаргуюцца з [а] і абазначаюцца на пісьме літарай *a*: *Беразіно* [*Бярэзінічына*: рэгіён, развіццё, чалавек. Якім будзе маладзёжны цэнтр у *Беразіно*? (Бярэзінская панараама. 23.06.20)], транслітарацыя [*Сам Мартыненка* адзначыў, што “*транслітарацыя* рабілася без інтэрвенцыі ў стылістычную стыхію перакладчыка” (Звязда. 5.05.16)]. Сюды ж трапляюць і імёны ўласныя (*Гашак*, *Праабражэнскі*, *Чалябінск*, *Чаркасы*, *Шаліхін*, *Шарамецеў* і інш.): *Наш рэпертуар* – гэта песні народныя, *аўтарскія* (аўтарам іх з'яўляецца наш былы кіраўнік *С. Шарамецеў*) (Настаўніцкая газета. 7.03.20).

Пасля ўвядзення “Правіл” (2008) напісанне э ў запазычаннях значна пашырылася. Гэта датычылася перш за ўсё ненаціскных фіналь -эль, -эр: пераход -эль, -эр у -аль, -ар пачаў перадавацца на пісьме, што пацвердзіла актыўнае фанетычнае засваенне запазычаных слоў. Стала нарматыўным ненаціскную фіналь -эль у запазычаных словах перадаваць як -аль: *бараль*, *беталь*, *блістар*, *брываль*, *мерталь*, *мідаль*, *міталь*, *формаль*, *фухталь*, *херталь*, *шкенталь*, *шніцаль*, *шпаталь*, *шпіндель* і інш.

Трэба заўважыць, што частотнасць названай фіналі ў якасці будаўнічага матэрыялу слова нізкая, чаго не скажаш пра другую фіналь -ар, якая даволі пашыраная: *адаптар*, *азотабактар*, *альма-матар*, *альтар* эга, *аўтагрэйдар*, *аўтсайдар*, *афрыкандар*, *бартар*, *баўар*, *брандмаўар*, *брандар*, *бранякатор*, *брудар*, *брывдар*, *брэковатар*, *бустар*, *вакодар*, *вальтар*, *ватар*, *відэарэкордар*, *віндроўар*, *вінчэстар*, *газгольдар*, *гальванакаўтар*, *гангстар*, *гастарбайтар*, *гелертар*, *гендар*, *гетар*, *грундар*, *грэйдар*, *гунтар*, *дрыфтар*, *дрэгстар*, *дыптар*, *дэбаркадар*, *дэтандар*, *дэфібрар*, *кагерар*, *калеоптар*, *камп’ютар*, *карцар*, *катэтар*, *каўтар*, *кікстартар*, *кільватар*, *кластар*, *клафтар*, *кратар*, *крофтар*, *кутар*, *лідар*, *лістар*, *манадэтандар*, *маркшэйдар*, *менеджар*, *містар*, *ордар*, *паліттар*, *партар*, *натэрностар*, *перыптар*, *пойнтар*, *польдар*, *портар*, *правайдар*, *протапрэсвітар*, *прэсвітар*, *псеўдадыптар*, *псеўдаперыптар*, *пэйджар*, *ротэнфюрат*, *рутар*, *рэйдар*, *рэйсфедар*, *рэкордар*, *сви-*

тар, сэтар, скватар, скутар, спічрайтар, спрынтар, стартар, статар, стэндар, тайм-чартар, трансмітар, трэйдар, тэлетайпстар, тэндар, тэрмакаўтар, утлендар, унтар, фарватар, фідаль, фідар, філістар, фінішар, фламастар, флатар, фолдар, фотасетар, фотаэмітар, фрыгольдар, фрытредар, фюрап, хескер-шрэдар, цугундар, чартар, чэстар, шарфюрап, шрэдар, штабсшарфюрап, штагальтар, штурмбанфюрап, экспандар, эмітар, эспандар і інш.

Ненацкія фіналі -эль, -эр ва ўласных імёнах іншамоўнага паходжання перадаюцца нязменна: Адэнаўэр, Бендер, Бідер, Блантер, Вестмінстэр, Віндэль, Вінтэр, Вінчэстэр, Вундерэр, Вустэр, Гайдэль, Гайдэр, Гендэль, Геніэр, Гердэр, Гёдэль, Глостэр, Гротэр, Гюнтар, Джындэжэр, Дзюрэр, Карпентэр, Картэр, Клемперэр, Ланкастэр, Лоўэр, Ландэр, Маўэр, Мёсбаўэр, Ноэль, Одэр, Ольстэр (Ульстэр, Алстэр), Паўдэр, Петэр, Пітэр, Рочэстэр, Рыхтэр, Таўэр, Уайтуотэр, Уолтэр, Уотэр, Фальстэр, Фасбіндэр, Фёрстэр, Форстэр, Фостэр, Чэлендэжэр, Шапенгаўэр, Шнайдэр, Шрэдэр, Шустэр, Шэдэль, Шэхтэль, Эксітэр, Юнітэр.

Запазычанні такога тыпу ў паданалізных мэдья, як правіла, выкарыстоўваюцца карэктна, але ў тэкстах сустракаюцца рэдка. Для разгляду былі ўзяты лексемы з большай ступенню частотнасці – *лідар, камп'ютар і ордар*. У гэтым артыкуле размова пойдзе пра выкарыстанне першай лексемы.

У газеце “Звязда” з 2013 г. замацоўваецца ўстойлівая тэндэнцыя да выкарыстання правільнага варыянта. Так, шляхам спонтаннай выбаркі медыятэкстаў устаноўлена карэктнае выкарыстанне арфаграмы ў 2604 выпадках: *Адбылася тэлефонная размова Аляксандра Лукашэнкі з Сі Цзіньпінам. Паведамілі ў прэс-службе беларускага лідара* (12.06.20); *Кітай – сусветны лідар на маштабе камп'ютарнай галіны* (8.10.19); *У Крамлі праходзяць перамовы паміж лідарамі дзвюх дзяржаў* (25.12.18); *Радыё “Mіr” стала лаўрэатам прэмii “Лідар года – 2017”* (7.12.17); *Беларускі лідар таксама выказаў слова падтрымкі Прэзідэнту ФРГ* (21.12.16); *Беларусь – лідар у СНД па вытворчасці бульбы, мяса, малака і яек* (16.11.16); *Лідар французскага “Нацыянальнага фронту” Марын Ле Пен збіраеца засудзіць урад Францыі з-за сітуацыі ў Кале* (11.12.15); *Сёння мала лідару*, якія называюць тое, што адбываеца ў свеце, сваім імёнамі (10.10.15); *Пераможца па версіі журы Iгар Мураўкін стаў толькі трэцім у выніковай табліцы, а лідар глядацкага галасавання Ангеліна Піпер набрала ў суме 13 балаў і апынулася на 4-м месцы* (8.10.13); *Лідар прыбытковага кіно – працяг “Жалезнага чалавека”* (6.09.13).

Але ў медыятэкстах “Звязды” назіраюцца і выпадкі парушэння арфаграфічнай нормы. З 2856 прыкладаў выкарыстання паданалізной лексемы сло-

ва *лідар* няправільна ўжыта 252 разы, што складае 8,82%: *Разам з тым беларускі лідар падкрэсліў, што для яго галоўнае нават не фінансавы аспект* (16.02.20); *Памёр экс-прэзідэнт Егіпта і былы лідар ісламіцкай арганізацыі “Браты-мусульмане” Махамед Мурсі* (18.06.19); *Духоўны лідар будыстаў Далай-лама XIV быў шпіталізаваны ў Індыі* (10.04.19); *Кіраўнік Баліварыянскай Рэспублікі таксама назваў лідэра апазіцыі “клouнам”* (20.02.19); *У лік прэтэндэнтаў увайшли прэзідэнт ЗША Дональд Трамп і паўночнакарэйскі лідар Кім Чэн Ын* (4.10.18); *Калумбійскі прэзідэнт Хуан Мануэль Сантац і лідар левай паўстанцкай групоўкі ФАРК Цімалеон Хіменэс* (27.09.16); *Лідар вызначыўся шляхам адначасовага галасавання гледачоў і прафесійнага журы* (27.08.16); *Беларускі лідар – 16-я ў стральбе з пнеўматычнага пісталета* (8.08.16); *Лідар Aerosmith забараніў Дональду Трампу выкарыстоўваць песню “Dream On” у перадвыбарнай кампаніі* (12.10.15); *Лідар КНДР з’явіўся на публіцы без міністра абароны* (16.05.15); *Лідар лейбараўства Вялікабрытаніі абвясціў аб адстаўцы* (8.05.15); *Пуцін напярэдадні 9 мая правядзе нефармальную сустрэчу з лідэрамі краін СНД* (8.05.15); *Лідар Лейбараўскай партыі: выход Вялікабрытаніі з ЕС стаў бы катасцрофай* (27.03.15); *Лідэры АТЭС пачалі першае працоўнае пасяджэнне саміту* (11.11.14); *Лідар ЛДПР Уладзімір Жырыноўскі запатрабаваў пазбавіць Барака Абаму Нобелеўскай прэмii міру* (22.08.14); *Прадстаўнікі кампаніі Sony Pictures Entertainment апублікавалі трэйлер фільма, адным з персанажаў якога стане лідар КНДР Кім Чэн Ын* (13.06.14); *Лідар Швейцарскай народнай партыі стварае арганізацыю для барацьбы са збліжэннем краіны з ЕС* (11.05.14); *Лідар партыі Хрысціянска-дэмакратычны саюз Ангела Меркель на трэці тэрмін запар прызначана канцлерам Германіі* (17.12.13); *Лідар і аўтар большасці песень “Алісы” – вакаліст Канстанцін Кінчаў* (28.11.13);

Частотнасць адхілення ад арфаграмы ў медыятэкстах газеты “Звязда” зніжаецца з 2016 г. і назіраеца падзенне няправільнага ўжывання ў 2019–2020 гг. да 0,4%. Пра карэктнасць ужывання слова *лідар* у іншых выданнях паговорым у наступных нумарах часопіса.

Спіс літаратуры

1. Русак, В. П. Беларускае аканне на картах Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа / В. П. Русак // Общественные и гуманитарные науки : матер. докл. 83-й науч.-техн. конф. профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов (с междунар. участием), Минск, 4–15 февраля 2019 г. – Минск : БГТУ, 2019. – С. 66–68.
2. Хабургаев, Г. А. Становление русского языка / Г. А. Хабургаев. – М. : Выш. шк., 1980.
3. Янкоўскі, Ф. Гістарычнае граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1974. – Ч. 1 : Уводзіны. Фанетыка. – 144 с.